

UOT 37.1

Pərvanə İntiqam qızı Hüseynova

Bakı Dövlət Universitetinin

pedaqogika kafedrasının fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı

<https://orcid.org/0000-0001-6110-3917>

[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(3\).95-99](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(3).95-99)

E-mail: pervanehuseynova097@gmail.com

AİLƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA SOSIAL-MƏDƏNİ MÜHİT KİMİ

Парвана Интигам гызы Гусейнова

диссертант по программе доктора философии кафедры Педагогики

Бакинского Государственного Университета

СЕМЬЯ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ СРЕДА В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Parvana Intigam Huseynova

dissertation student in the program of philosophy

of the department of Pedagogy at Baku State University

FAMILY AS A SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT IN THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY

Xülasə. Müasir dövrdə insanın sosiallaşmasında əsaslı rola malik olan faktorlardan biri ailədir və uşaq dünyaya ilk dəfə ailədə göz açır. N. Gəncəvi ailəni uşağın düşdüyü ilk cəmiyyət adlandırır və uşaqlar yaxşı və pis xüsusiyyətləri öz ailəsindən, valideynlərindən götürürlər. Hər bir ailə, istər pedaqoji, istər psixoloji, istər sosial aspektdən, özündən sonra gələn ailələr üçün örnək rolunu oynayır və burada böyüyən uşaqlar öz valideynlərinə məxsus olan ailə modelini gələcək ailə həyatında təkrar edir.

Klassik yanaşma ailəni sosial institut kimi müəyyən edir və onun əsasını təşkil edən nikah kişi ilə qadın arasındakı sosial münasibətlərin formasıdır. Nikah, eyni zamanda, cinsi həyatı tənzimləyir, ailə daxilində ər-arvad münasibətlərini, onların hüquq və vəzifələrini, uşaqların tərbiyəsinin məqsədini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təknikahlıqı qanuni yolla təsbit etmişdir.

Cəmiyyətin sosial özəyi olan ailə öz mənəvi mədəniyyəti və dəyərləri ilə cəmiyyətin sosial-ictimai mənzərəsini yaradır. O öz mədəni səviyyəsinə uyğun şəxsiyyət yetişdirir və onun üzvləri bir-biri ilə məişət birliyi, qarşılıqlı məsuliyyət və yardım, ümumi ailə büdcəsi, valideynlər arasında və valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər sistemi vasitəsilə bağlı olurlar.

Açar sözlər: *müasir ailə, ailə münasibətləri, müasir ailənin problemləri, ailə münaqişələri*

Abstract. In modern times, one of the factors that plays a fundamental role in human socialization is the family, and a child first sees the world in the family. N. Ganjavi calls the family the first society a child enters, and children take good and bad traits from their family and parents. Each family, whether from a pedagogical, psychological, or social aspect, plays the role of an example for the families that come after it, and children growing up here repeat the family model that belongs to their parents in their future family life.

The classical approach defines the family as a social institution and its basis is marriage, which is a form of social relations between a man and a woman. Marriage, at the same time, regulates sexual life, determines the relations between husband and wife within the family, their rights and duties, and the purpose of raising children. The Constitution of the Republic of Azerbaijan legally establishes monogamy.

The family, which is the social nucleus of society, creates the socio-public landscape of society with its spiritual culture and values. It cultivates a personality in accordance with its cultural level, and its members are connected to each other through household unity, mutual responsibility and assistance, a common family budget, and a system of relationships between parents and between parents and children.

Key words: *modern family, family relationships, problems of the modern family, family conflicts*

Аннотация. Одним из факторов, играющих основополагающую роль в социализации человека в наше время, является семья, именно в семье впервые появляется на свет ребенок. Н. Гянджеви называет семью первым обществом, в которое попадает ребенок, и дети наследуют хорошие и плохие черты от своей семьи и родителей. Каждая семья, будь то с педагогической, психологической или социальной точки зрения, служит образцом для подражания для последующих семей, и дети, растущие в этой семье, повторяют семейную модель своих родителей в своей будущей семейной жизни.

Классический подход определяет семью как социальный институт, а ее основой является брак – форма социальных отношений между мужчиной и женщиной. Брак также регулирует половую жизнь, определяет взаимоотношения мужа и жены в семье, их права и обязанности, а также цели воспитания детей. Конституция Азербайджанской Республики законодательно устанавливает моногамию.

Семья, являясь социальным ядром общества, создает социально-политический ландшафт общества со своей духовной культурой и ценностями. Она воспитывает личность, соответствующую ее культурному уровню, а ее члены связаны друг с другом домашним единством, взаимной ответственностью и помощью, общим семейным бюджетом и системой взаимоотношений между родителями и между родителями и детьми.

Ключевые слова: современная семья, семейные отношения, проблемы современной семьи, семейные конфликты

Problemnin aktuallığı. Müasir ailənin həyat səviyyəsi dövlətin sosial siyasətini özündə əks etdirir və ondan asılı olaraq dəyişir. Cəmiyyətdə gedən bütün dəyişikliklər, təhsildə, informasiyanın ötürülməsində yeni texnologiyaların tətbiqi, sosial-siyasi və həm qlobal, həm də lokal xarakterli iqtisadi böhranlar müasir ailəyə öz ciddi təsirini göstərir. Ailənin klassik formulası zamanla dəyişikliyə uğrayır və müasir ailə əvvəlki illərin ailə tiplərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu fərqlənmə özünü daha çox emosional-psixi funksiyaların dəyişməsində büruzə verir. Son illərdə ailə üzvləri arasındakı sosial-psixoloji münasibətlərdə dəyişikliklər özünü göstərir ki, bu da müasir ailənin problemlərinə müəyyən qədər şərait yaradır:

1. Müasir ailələrin çoxu təkuşaqlıdır və onlar valideyn və uşaqlardan ibarətdir, nənə-baba, digər qohumlar (əmi, bibi) ayrı yaşayırlar. Bu amil gənc ailələri yaşlı nəsillərin sosial təcürübəsindən və sosial dəstəyindən məhrum etməklə, ailə üzvləri, qohumlar arasında sosial məsafəni dərinləşdirir.

2. Kəndlərə və kiçik şəhərlərə nisbətən böyük şəhərlərdə əmək prosesində “qadın” və “kişi” əmək bölgüsü aradan çıxır. Qadınların həm ailə təsərrüfatında, həm də ictimai-faydalı əməkdə iştirakı genişlənir, sosial statusu yüksəlir.

3. Ailədə ər-arvad arasındakı münasibətlərə mövcud stereotiplər və onların bir-birindən gözləntilərinin reallaşmasında klassik ailə dəyərləri güclü təsir göstərir.

4. Valideynlər ilə övladlar arasındakı münasibətlər gətdikcə mürəkkəbləşir və bu da

müəyyən problemlərə yol açır. Uşaqlar ailə daxilində çox erkən sosial status qazanır və vaxtlarının çoxunu ailədən kənar mühitdə yaşadıqları ilə müxtəlif kurslarda keçirirlər. Bu gün valideyn nüfuzu əvvəlki illərə nisbətən zəifləyir və onun yerinin valideynin şəxsi nüfuzunun tutması zərurəti yaranır.

Ailə dövlətin kiçik modelidir və sosial bəzisi rolunu oynamaqla cəmiyyətin inkişaf prosesində daim diqqət tələb edir. Ailənin mövcud olması oradakı qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi və keyfiyyəti ünsiyyət ənənələrindən, ailənin tipindən, uşaqların sayından, ailəyə kimin rəhbərlik etməsindən və bu rəhbərliyin üslubundan, valideynlərin şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olur.

Problemnin işlənmə dərəcəsi. Hər bir insan ailədə kortəbii sosiallaşma prosesindən keçir və onun nəticələri insanın təhsil səviyyəsində, sosial statusunda, maddi şəraitində, sosial cəhətdən hansı səviyyədə olmasından (prosocial, asosial, antisosial), ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlər sistemində əks olunur.

Ailənin sosiallaşma funksiyasında ailə tərbiyəsi onun üzvləri arasındakı qarşılıqlı təsir mexanizmi ilə reallaşır və burada təsir əks təsirə bərabərdir. Yəni valideynin uşağa təsiri kimi, uşağın da valideynə pedaqoji-sosial təsiri mövcuddur. Bu prosesdə tərbiyə ailənin şəxsiyyət resurslarından asılı olur ki, bunlar da ailə tərkibi (tam, natamam ailə), bacı-qardaşların, nənə-babanın olması və ya olmaması, ailə üzvlərinin sağlamlıq və təhsil vəziyyəti ilə şərtlənir.

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma ailə institutlarına da təsir edir və ailə münasibətlərinə də təsir edir.

sibətlərində qeyri-sabitlik müasir dövrün spesifik sosial problemlərindən biridir. Azərbaycan ailəsi bu problemlərdən kənarda qala bilmir və Şərqi ailə sisteminə Qərbi ailə dəyərlərinin müdaxiləsi bir sıra problemlərə yol açır. Ailənin demografik-sosial tədqiqatları son dövrlərdə boşanmaların sayının durmadan artması haqqında həyəcan təbili çalır. İndi cəmiyyətin qoruya biləcəyi istehkamlardan biri ailə istehkamı, ailə qalası olmalıdır və onun xalqımıza məxsus milli-mənəvi dəyərlər əsasında qurulması, tənzimlənməsi cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Gənclər arasında nikaha hazırlıq, nikahın hüquqi-normativ əsaslarına dərinlən bələd olmaq, ailə məsələlərinə ciddi yanaşmaq, ailə büdcəsinin düzgün idarə edilməsi bacarıqlarının mənimlənməsi, ailədaxili münasibətlərin elmi-pedaqoji cəhətdən düzgün qurulması – bu vəzifələr gələcəyin uğurlu ailə tandeminin əsasını təşkil edir.

Uşaqların sosial tərbiyəsində, sosiallaşmasında funksional (normal) və disfunksional (qeyri-normal) ailə tiplərinin rolunu da qeyd etmək lazımdır. Funksional-normal ailə tipi elə ailedir ki, o özünün vəzifələrini diferensial şəkildə, məsuliyyətlə həyata keçirir, onun üzvlərinin hamısının tələbatları hamını qaneedəcək səviyyədə ödənilir. Belə ailə tipində valideynlər arasında güclü həmrəylik, yaşlı və gənc nəsillər arasında isə varislik orada uşaqlar üçün rahat sosiallaşma mühiti yaradır.

Disfunksional-qeyri-normal ailələr öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmir, burada sosiallaşma şəraitinə daimi qorxu və əsəb gərginliyi mane olur.

Ailədə sosial ünsiyyətin pozulması uşağı qeyri-ixtiyari olaraq küçə mühitinə təhrik edir və onun “küçə qruplarına” qoşulması kriminogen vəziyyətin yaranmasına şərait yaradır. Bu da uşaqların sosial inkişafında “sosial inkişaf şəraiti”nin vacibliyini aktuallaşdırır. Bu termini elmə L. Vıqotski gətirmiş və ona görə sosial inkişaf şəraiti uşağın sosial varlığının mahiyyətini, həyat tərzinin spesifikliyini əks etdirir. Burada, eyni zamanda digər amillər də daxildir: uşağın ailədə mövqeyi, statusu, rolu, ailə üzvlərinə münasibətinin xarakteri.

Gələcək nəsillərin ahəngdar tərbiyəsi və inkişafı üçün cəmiyyətin imkanları çoxşaxəlidir. Tərbiyə sahəsində bütün məsuliyyəti və ağırlığı

məktəbin üzərinə qoymaq düzgün deyil. Məktəb sosial tərbiyəni düzgün həyata keçirmək üçün ona sistemli yanaşmalıdır. Sosial tərbiyə tarixən üç mərhələdə aparılıb: birinci mərhələdə məktəb öz vəzifələrini ailə ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirib. Bu əlaqə məktəbin cəmiyyətdə sosial status qazanmadığı dövrlərə təsadüf edir.

Qlobal xarakterli müharibələrdən sonra əhalinin şəhərlərə axını, urbanizasiya proseslərinin sosial təsiri ilə məktəbin sosial tərbiyə sahəsində rolu artmağa başladı. Bu dövrdə məktəb ailə ilə bərabər, həm də əmək kollektivləri ilə də əlaqə yaratmağa başladı və ailə, məktəb, əmək kollektivi və ictimaiyyətdən ibarət əməkdaşlıq reallaşmağa başladı. Bu tərəflərin hər birinin sosial tərbiyə prosesində öz vəzifələri var idi. Bu sistemdə ailə üstün rola malik idi və ailə ilə məktəb arasında əlaqə qırıldıqda və ya zəifləyəndə məktəb özünün tərbiyə funksiyasının yerinə yetirilməsində çətinliklərlə üzləşir. Məktəblə ailə arasındakı əlaqə obyektiv və subyektiv amillərdən asılılığı ilə şərtlənir və iqtisadi problemlər üzündən məktəbə gəlməyə vaxtı olmayan və ya məktəblə əlaqəni əlavə vaxt itkisi hesab edən valideyn məktəblə əlaqəni itirir. Belə problemləli vəziyyətdə sinif rəhbərinin funksiyası artır: o həm şagirdi, həm də valideyni sosial istiqamətdə tərbiyə etməli, onu məktəbə cəlb etməklə tərbiyə prosesinin subyektinə çevirməyi bacarmalıdır. Valideynlərlə aparılan işin keyfiyyətli olması üçün sinif rəhbərinin pedaqoji ustalığı, pedaqoji taktı başlıca rola malikdir.

Ailə üzvləri arasında ünsiyyət və onun səviyyəsi valideynlərin fəaliyyətinin kommunikativ istiqamətinə daxildir. Ailədaxili münasibətlər sistemində ata-ana, ata-uşaq və uşaq-uşaq münasibətləri uşaqların sosial-pedaqoji istiqamətdə inkişafına təsir edir. Valideynlə uşaq arasında ünsiyyətin olmaması ailədə sosial yetimlik yaradır və sosial inkişaf şəraitinə mənfi təsir göstərir.

Məktəb ailələrlə iş prosesində müxtəlif pedaqoji iş formalarından istifadə edə bilər. Təcrübə göstərir ki, valideynlərlə fərdi qaydada pedaqoji iş aparmaq daha səmərəlidir.

Müasir ailələrdə sosial tərbiyə problemlərinin həllində müəyyən amillər, onun tipi, ailədaxili münasibətlərin sosial-pedaqoji xarakteri nəzərə alınmalıdır. Ailə problemləri içərisində qəddarlıq, emosional, fiziki və seksual təcavüz sosial baxımdan ən ağır təzahür formalarıdır.

Məqsəd və vəzifələr. Ailədə baş verən qəddarlıq çox vaxt onun yaşlı üzvlərinə qarşı yönəlidir və bu da onların atılmasında, baxımsız qalmasında istifadə olunur. Ailə zorakılıqları içərisində ərin arvadını döyməsi qəddarlıq kimi qiymətləndirilir və statistik məlumatlar göstərir ki, ailədəki qəddarlıq hallarında çox vaxt qadın qurban gedir. Müasir ailələrdə ər-arvad qəddarlığı aşağı təhsil səviyyəsinə malik, az gəliri olan, bir çox hallarda isə ali təhsilli ailələrdə olur. Ailə zorakılığı sosial amillərlə yaranır və ailədə gərginlik, alkoqollu içkilərə və narkotik maddələrə meyllilik aparıcı amilləri təşkil edir.

Ailə zorakılığı haqqında fikirlər müxtəlifdir və alimlərin bir qismi burada daha çox qadınların zorakılığa məruz qalmasında qeyd edirlər. Amma son dövrlərdə kişilərin də qəddarlığa, sosial təzyiqlərə məruz qalması hallarına rast gəlinir. Qəddarlığa sosial istiqamətdə cinslərarası mübarizə obyektini kimi baxmaq düzgün olmazdı və bu problemin həllində cinsindən asılı olmayaraq, bütün insanlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması vətəndaş cəmiyyətinin vacib vəzifəsi kimi qarşıda durmalıdır.

XXI əsrin qloballaşma şəraitində ailə dəyərləri aşılarmaya məruz qalır və ailə dəyərlərinə ən sarsıdıcı zərbə vuran boşanmalar həm sosial, həm də demoqrafik proses kimi inkişaf etmiş bütün ölkələr üçün səciyyəvidir.

80-90-cı illərdə boşanmaların artan xətt üzrə getməsi onun qlobal problem səviyyəsində qiymətləndirilməsini aktuallaşdırdı. Bir çox ölkələr bu sosial bəlanın qarşısını almaq üçün onu dövlətin demoqrafik siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul etdilər və bu sahədə optimal variantlar axtarmağa başladılar. Ancaq buna baxmayaraq boşanma sürətlə artmaqda davam edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, boşanmaların çoxu uşaqların yeniyetməlik dövrünə təsadüf edir və yeniyetməliyin keçid xüsusiyyətləri ilə ailədə sosial iqlim daha da kəskinləşir. Ailənin boşanma ərafəsində yeniyetmələrdə gələcəklə bağlı qorxu, inamsızlıq hissi onların ətrafdakıqlarla normal ünsiyyətinə mane olur və onlar həmyaşıdları, müəllimləri ilə ünsiyyətdən qaçırlar. Gərgin psixoloji-emosional vəziyyət nəticəsində onların təlimdə akademik göstəriciləri aşağı düşür və onların davranışlarında qeyri-əxlaqi çarlar özünü göstərməyə başlayır.

Boşanmaların növləri də ailənin sosial həyatına güclü təsir edir və mahiyyətinə görə fərqlənən

yuridik və faktiki boşanmalar üçün verilən vaxt ərzində baş verən münaqişələr bu problemin kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Belə gərgin vəziyyətdə yeniyetmə üçün sanki hamı yad insana çevrilir və xüsusilə müəllimlərin onu başa düşməməsi, onu danlaması ilə şagird psixi depressiyaya düşür.

Yuridik boşanmaların fiziki boşanma mərhələsinə keçməsinə qədər valideynlərin eyni mənzildə yaşamaq məcburiyyəti tərəflər arasındakı münaqişəni daha da kəskinləşdirir. Hadisələrin müşahidəçisi olan uşaqlar özləri belə istəmədən bu münaqişələrin iştirakçılarına çevrilirlər. Ən ağırlı məqam isə uşağın ata ilə ana arasında seçim etməsi olur və bu proses onun mənəvi dünyasını zülmətə çevirir, sevdiyi valideynlərindən biri ilə ayrılmaq ona çox çətin gəlir. Belə bir problemlə vəziyyətdə uşaq təlimdən və sinif yoldaşlarından uzaqlaşır, müəllimə qulaq asmır, akademik səviyyəsi getdikcə zəifləməyə başlayır. Fikri dağınıq olan, bütün günü valideynlərinin boşanma problemi haqqında düşünən uşağın sinif yoldaşları və müəllimləri ilə tez-tez mübahisəsi düşür. Belə hallar özünə qapanan, öz daxili dünyasını heç kimə açmaq istəməyən uşağın həm ailədən, həm də məktəbdən uzaqlaşmasına səbəb olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirləri, texnikaları müəllimlər tərəfindən gündəlik dərslərdə praktikasındakı şagirdlərin fəallığının artırılmasında, təhsil işçiləri, valideynlər, bu sahədə tədqiqat aparan elmi işçilər öz fəaliyyətində istifadə edə bilərlər.

Problemin elmi yeniliyi. Ailədə psixoloji mühitin sağlamlığı şiddətdən, xəyanətdən və yalandan uzaq olmaq, etibarlı və sağlam ünsiyyət qurmaq, sevgi və empatiya hissini gücləndirməklə formalaşdırmaqdır.

Əldə edilən nəticələr. Aparadığımız təhlil göstərir ki, hadisələrin gedişi uşaqlar üçün çox ağırlı, çətin keçir və onlar üçün üzücü bir dövr başlayır. Boşanmadan sonra uşaqlar daha çox ana ilə qalırlar və onların tərbiyəsində atanın rolu getdikcə aradan çıxmağa başlayır. Bütün bu baş verənlər uşaqların sosial inkişafına çox böyük zərbə vurur və atanın ailədən getməsi uşaqların gender identikliyinə formalaşmasını təhlükə altına alır. Çünki atanın olmaması oğlanlarda maskulin keyfiyyətlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir, onların sosiallaşmasında ananın fəal iştirakı ilə femin xüsusiyyətlər özünü büruzə verməyə başlayır. Boşanmadan sonra atanın uşaqlar ilə ünsiyyət saxlaması çətinləşir, bəzən ana özü bilə-bilə bu ünsiyyətin qarşısını almağa çalışır ki, bu da uşaqla ana arasında münaqişələrə gətirib

çıxarır. Boşanmadan sonra da münasibətlərdəki ziddiyyətlər valideynlərə uşağın tərbiyəsində əməkdaşlıq şəraitində iştirak etməyə mane olur, təəssüf ki, ata və ana sanki şəxsi qərəzliklərini uşağın həyatından üstün tuturlar. Məhz bu şərait uşaqları kriminogen qruplara sövq edir. Aparılan sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, ataların 30 %-i keçmiş həyat yoldaşları ilə münasibətlərində gərginlik olsa belə, onlar uşaqları

ilə bu çətinliyə rəğmən, əlaqə saxlayırlar. Ancaq boşanmış ataların daha böyük faizi – 60%-i uşaqları ilə görüşmür, onların təlim-tərbiyəsində iştirak etmir və valideynlik borcunu ancaq aliment ödəməkdə görürlər. Beləliklə də ailələrdə yaranmış problemlər xarakterindən asılı olmayaraq, burada böyüyən uşaqların sosial-psixoloji və mənəvi inkişafına zərbə vurur.

Ədəbiyyat

1. Sosial pedaqogika / Ə.A. Ağayev, Y.T. Hüseynova, T.Ə [və b.] - Bakı: ADPU, – 2008. -s. 48
2. Əlizadə, H. Sosial pedaqogika / H. Əlizadə, R. Mahmudova. Dərslik.-Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı,-2013. -206 s.
3. Quliyev, S.M. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri / S. Quliyev.-Bakı: Nurlan,- 2005.-104 s.
4. Qurbanova L. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları / L. Qurbanova.-Sumqayıt: Bilik, -2012. -58 s.
5. Makarenko, A.S. Valideynlər üçün kitab. / A. Makarenko. -Bakı, 1983. -123 s .

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2025